

KONCEPCE POETICKÉHO ROZUMU V KONTEXTU FILOSOFICKÉHO MYŠLENÍ MARÍI ZAMBRANO[†]

THE CONCEPT OF POETIC REASON IN THE CONTEXT OF MARIA ZAMBRANO'S PHILOSOPHICAL THINKING

*Kristýna Vozková**

Abstrakt: Předložená studie pojednává o filosofickém myšlení Maríi Zambranové. María Zambranová vytvořila originální filosofický systém i terminologii. Významnou součástí její filosofie je koncepce poetického rozumu (la razón poética). Tato koncepce se vedle rozumu vitálního (la razón vital) José Ortegy y Gasset (1883–1955), vnímavé inteligence (inteligencia sentiente) Xaviera Zubiri (1898–1983) či specifické koncepce rozumu Miguela de Unamuno (1864–1936) řadí mezi nové teorie racionality, se kterými se ve španělské filosofii během 20. století setkáváme. Záměrem této studie bude tedy zejména představit filosofické myšlení Maríi Zambranové, její koncepci poetického rozumu, v relevantním kontextu a kriticky ji reflektovat. Ačkoliv měla filosofie Maríi Zambranové ve Španělsku i Latinské Americe značný vliv a inspirovala řadu autorů, jedná se o problematiku, která je v České republice reflektována pouze marginálně.

Klíčová slova: poetický rozum, fenomenologie snu, božský princip, „posvátné“ a „božské“, existence, metafora, mystika.

Abstract: The submitted thesis discuss philosophical thinking of María Zambrano. María Zambrano represents an original philosophical system and terminology. A very significant part of her philosophy is the so called poetic reason concept (la razón poética). This concept is – besides Gasset's vital reason concept, Zubiri's sentient intelligence concept and very specific type of rationality of Miguel de Unamuno – one of the rationality concepts which started to appear in Spanish philosophy at the beginning of the 20th century. The objective of thesis is to present Zambrano's philosophical thinking, her poetic reason concept, and the circumstances that inspired her in her work and also to critically analyze this conception. Although the philosophy of Maria Zambrano had a significant impact in Spain and Latin America and consequently inspired many authors this issue has only been marginally examined in the Czech Republic.

Keywords: poetic reason, phenomenology of dream, divine principle, “the sacred” and “the divine”, existence, metaphor, mysticism.

*Mgr. Kristýna Vozková, katedra filozofie FF ZČU v Plzni, Sedláčkova 19, 306 14 Plzeň; e-mail: kvozkova@kfi.zcu.cz.

[†]Studie vznikla za podpory grantového systému Západočeské univerzity v Plzni v rámci projektu *Španělské filosofické myšlení*; SGS-2016-052.

1 SOCIOKULTURNÍ KONTEXT ŠPANĚLSKA NA PŘELOMU 19. A 20. STOLETÍ

Na přelomu 20. století se Španělsko nacházelo ve stádiu značného sociokulturního úpadku. Dlouhotrvající politická nestabilita v zemi vyvrcholila španělskou občanskou válkou, jejímž důsledkem bylo nastolení totalitního režimu vedeného fašistickým diktátorem generálem Franciscem Francem (1892–1975). Za jednu z hlavních příčin rozkladu španělského impéria však bývá označována tzv. *koloniální katastrofa* (*El desastre del 98*), válečný konflikt mezi Spojenými státy americkými a Španělskem roku 1898, během něhož Španělsko přišlo o značnou část svých koloniálních území, mimo jiné Kubu, Portoriko a Filipíny. Po této válce byla země politicky značně fragmentována, což zapříčinilo silný ekonomický i kulturní pokles, který se do značné míry odrazil rovněž v oblasti ekonomie, kultury, či vzdělání.¹

Povědomí o úpadku země a snaha o její „uzdravení“ byly společným jmenovatelem a stěžejní myšlenkou pro jinak značně různorodá intelektuální hnutí, která se na území Španělska na přelomu 19. a 20. století formovala. Vznikala celá řada seskupení, jež usilovala o pozvednutí intelektuální úrovně země a o její opětovné začlenění mezi evropskou elitu. I přes úpadek Španělska v ekonomické, politické či sociální sféře tak bylo 20. století nazýváno „stříbrným věkem španělského písemnictví“.² A to zejména díky činnosti dvou generačních uskupení – *Generace 98*³ v čele s Migualem de Unamunem a *Generace 14* v čele s José Ortegou y Gassetem.⁴

2 MARÍA ZAMBRANO – ŽIVOT, STĚŽEJNÍ FILOSOFICKÉ MYŠLENÍ A TVORBA

María Zambranová Alarcón (1904–1991) se řadí mezi významné ženské osobnosti španělské filosofie 20. století. Již během svých studií na Filosofické fakultě Universidad Central v Madridu (1924–1927) měla možnost se osobně setkávat s řadou autorů, kteří se podíleli na formování španělského intelektuálního života ve 20.

¹Forbelský 1999, s. 12.

²Po období renesance, které bylo nazýváno „zlatým věkem“ španělského písemnictví došlo během 20. století ke značnému rozkvětu španělské literatury. Acero Fernandez 1993, s. 107.

³Obě hnutí tíhla k potřebě intelektuální obrody země zejména na poli politiky, filosofie, náboženství, estetiky. Zpochybňovala dosud přijímané hodnoty a dle jejich názoru přeceňovanou víru v rozum. Autoři Generace 98 se obraceli k tradici, rodnému jazyku, krajíně – zejména kastilské, historii a k oblastem, které odráží charakteristiku španělské společnosti. Své názory vyjadřovali nejen formou uměleckých děl, nýbrž především formou literární, úvahami, statěmi a zejména eseji. Forbelský 1999, s. 30.

⁴Generace 14 si kladla za cíl pomocí vlády „intelektuálních elit“ kulturně a společensky přeformovat španělský kulturní život. Generace 14 sice převzala po Generaci 98 starost ohledně španělské situace, ale přistupovala k problému odlišně. Snažila se problém aktivně řešit, působila na různé složky španělské společnosti a nabádala ke změně. Ortegovou hlavní snahou byla harmonizace Španělska s Evropou. Quesada 2004, s. 209.

století. Účastnila se mimo jiné přednášek José Ortegy y Gasset (1893–1955), Manuela Garcíi Morente (1886–1942), Juliána Besteira (1870–1940) a Xaviera Zubiri (1898–1983). Pod vlivem José Ortegy y Gasset se započalo formovat její filozofické myšlení. Od roku 1931 působila jako profesorka na katedře metafyziky na Universidad Central v Madridu, kde rovněž navázala úzkou spolupráci s periodiky *Revista de Occidente*, *Cruz y Raya* a *Hora de España* a publikovala zde své první dílo *Horizonte del liberalismo* (1930).⁵

Zambranová byla představitelkou intelektuálního hnutí *Generace 27* a rovněž tzv. *Madridské školy* (*Escuela de Madrid*),⁶ uskupení, které se v průběhu 30. let 20. století utvořilo v Madridu pod vedením José Ortegy y Gasset a v rámci něhož se zaměřovala především na zkoumání problematiky „posvátného“ a „božského“ principu, lidské duše a na rozvoj vlastní koncepce racionality, která vycházela z Ortegovy *rozumu vitálního* – koncepce *poetického rozumu*.⁷ María Zambranová byla mimo jiné osobností politicky činnou. Aktivně se podílela na shromážděních republikánských stran po celé zemi a byla členkou politických hnutí na podporu španělské republiky; svou kandidaturu do parlamentu však i přes značnou angažovanost v politické sféře odmítla.⁸ Během španělské občanské války přesídlila do Valencie, odkud aktivně podporovala španělskou republiku a po vítězství generála Francisca Franca a nastolení fašistické diktatury odešla do exilu, během kterého publikovala většinu svých nejvýznamnějších děl, mj. *Pensamiento y poesía en la vida española* (1939), *Filosofía y poesía* (1939) a *El hombre y lo divino* (1955).⁹

María Zambranová získala během svého života dvě významná literární ocenění – roku 1981 cenu *Príncipe de Asturias* a poté roku 1989 jako vůbec první žena nejprestižnější španělské literární ocenění *Premio Cervantes* (*Cervantesovu cenu*).¹⁰

Filosofie Maríi Zambranové bývá označována za poslední nesystematický a heterodoxní proud fenomenologie.¹¹ Fenomenologie jakožto filozofický směr, který se zabývá zkoumáním *věcí o sobě* (*las cosas mismas*), se již od položení svých zá-

⁵http://www.cervantes.es/bibliotecas_documentacion_espanol/biografias/roma_maria_zambrano.htm, citováno 10. 8. 2016.

⁶Jedním z hlavních přínosů školy bylo originální pojetí člověka jakožto jednotlivce vyskytujícího se ve světě, situovaného do určité společnosti a žijícího v určitém čase. Forbelský 1999, s. 25.

⁷Suances Marcos 2010, s. 310.

⁸*Biografía de María Zambrano. Algunos de los hitos más importantes en la vida de la filósofa veleña María Zambrano*, <http://www.fundacionmariazambrano.org/#!/biografia/c1osu>, citováno 5. 6. 2016.

⁹María Zambranová strávila v exilu celkem 44 let svého života (od roku 1939 do roku 1983), značnou část z toho pobývala v Mexiku, dále na Kubě, v Itálii, Francii či Švédsku. Po roce 1983 se usadila v Madridu, kde žila až do své smrti roku 1991. Zambranová nebyla jedinou veřejně činnou autorkou, která po vítězství diktátora Franca zemi opustila. *Biografía de María Zambrano. Algunos de los hitos mas importantes en la vida de la filósofa veleña María Zambrano*, <http://www.fundacionmariazambrano.org/#!/biografia/c1osu>, citováno 5. 6. 2016.

¹⁰<http://www.epdnp.com/premios.php?premio=Cervantes>, citováno 5. 6. 2016.

¹¹<http://chantalmaillard.com/>, citováno 20. 6. 2016.

kladů Edmundem Husserlem (1895–1938) orientoval různými směry. Martin Heidegger (1889–1976), Jean Paul Sartre (1905–1980), Maurice Merleau-Ponty (1908–1961) či José Ortega y Gasset přinesli do fenomenologie nazírání objektu, jakožto „vyskytujícího se ve světě“. Maríá Zambranová se s tímto přístupem částečně ztotožňuje, avšak v jejím pojetí je existence věcí ukotvená v neustále se transformující realitě a naše schopnost poznání je determinována vlastní tělesnou realitou člověka. Fenomenologie je chápána jako konstruktivní metoda i esenciální akce, která se snaží o porozumění lidské existenci.¹² Ať hovoříme o fenomenologii snu, fenomenologii „božského“ či fenomenologii člověka, stále se jedná primárně o zkoumání jevů, které utváří život člověka, umožňují jeho existenci. Otázka po bytí člověka je centrálním předmětem filosofického myšlení Maríí Zambranové.¹³

Zambranová, stejně jako Heidegger, chápe filosofii jako jakési „procitnutí“ do našeho bytí.¹⁴ Dle jejího názoru se pak formy naší existence odhalují v rámci „božského“ principu. Posláním filosofie je splynutí s absolutnem, s Bohem. Filosofie se odvíjí od božského základu,¹⁵ z něhož se utváří vše a ze kterého vzniká i člověk. Člověk zaujímá v rámci filosofie Maríí Zambranové velmi významné postavení, je jednotou bytí, lásky a poznání. Je bytostí žijící ve světě, která je nucena rodit se z prvotního snu¹⁶ a neustále uskutečňovat svou vlastní existenci. Od Boha je obdařen jednak možnostmi poznávat svět a zároveň i vlastní svobodou, díky níž má možnost znovu se navrátit k Bohu.¹⁷

Lidský život je kombinací dvou faktorů: akceptace a rezistence. Oba dohromady utváří to, co Maríá Zambranová nazývá *transparentností života*, tedy uvědoměním si svého vlastního života. Dynamika těchto sil umožňuje historický rozvoj na úrovni jak univerzální, tak individuální.¹⁸ Lidský život vyžaduje nepřetržitou transformaci za pomoci idejí, které sám vytváří.¹⁹ Samotný výraz *lidský život* pak Zambranová používá ve dvou perspektívách. Jedna koresponduje s tím být kulturní bytostí, vztahuje se k dynamice lidského bytí, které je odrazem bytí sociálního a historického. Jedná se o historii života jedince, která se uskutečňuje v kontextu všech individuál-

¹²Maillard 1992, s. 21.

¹³Tamtéž.

¹⁴Podle Martina Heideggera se člověk nachází ve světě, do něhož byl „vržen“ a oddělil se tak od ostatních jsoucen. Toto přicházení pobytu k sobě je základem pro porozumění sobě samému, své existenci. Heidegger používá termín „bytí ve světě“, kterým popisuje vazbu mezi bytím člověka jako pobytu a okolním světem. Heidegger 2002, s. 285.

¹⁵I zde je patrná inspirace v Heideggerově filosofii. Otázka po bytí je u Heideggera propojena s otázkou po Bohu. Bůh funguje jako důvod, proč jsou a jsou a proč je můžeme chápat v jejich bytí. Jde o probuzení „myšlení na pravdu bytí“. S tímto probuzením přichází i rozpomenutí se na bytí. Heidegger 1993, s. 35.

¹⁶Viz kapitola 3, „Koncepce poetického rozumu“.

¹⁷Zambrano 1993, s. 77.

¹⁸V pojetí Zambranové člověk není schopen přestat vytvářet sebe sama v rámci svého života – (*no ha acabado de hacerse*). Suances Marcos 2010, s. 483.

¹⁹Zambrano 1992, s. 9.

ních historií. Ta druhá odkazuje ke všemu iracionálnímu, co se vztahuje k lidské bytosti.²⁰

Život člověka se uskutečňuje v rámci historie. Tu bychom měli nazírat jako soubor událostí veřejných a kolektivních; jako prostředek, ve kterém se člověk realizuje sám o sobě ve svých rozmanitých manifestacích, například ve filosofii, ve vědě, v umění a především v psaní. Zambrano se zde vymezuje vůči racionalismu, který dle jejího mínění historii „zabíjí“. V důsledku toho člověk přestává vnímat svůj život v jeho plynutí. V souvislosti s tímto problémem hovoří o potřebě historii humanizovat.²¹

Pro Zambranovou představuje historie filosofie především dějinný vývoj forem „božského“ (*lo divino*); tyto formy dávají smysl bytí člověka. Dějinné proměny „božského“, jakožto manifestace „posvátného“ nám odhalují cestu, jakou by se měl člověk vydat při pátrání po smyslu svého bytí a své identity. Nejedná se však tolik o problém metafyzický, jako spíše fenomenologický.²² Jedná se o způsob bytí, které je přístupné člověku, pokud je schopen odhlédnout od zřejmého a nahlédnout hlouběji pod povrch, do svého nitra. Podle Zambranové tedy nemá smysl ustanovit systematickou metafyziku, která nás svým přístupem vzdaluje od člověka a od jeho základního citění, neboť hlavní je právě pochopení lidské existence a návrat k posvátnému původu.²³

V souvislosti s historií Zambranová hovoří o problematice času a časovosti lidského života. Zákonem života je čas a veškerý život se v čase odehrává; je neustálým plynutím, pohybem, který bez přestání proměňuje současnou realitu. Pokud se tedy filosofie snaží o zachycení času v pevnosti a neměnnosti, je podle ní odsouzena k selhání.²⁴ Filosofie Maríi Zambrano vé v sobě zahrnuje problematiku radikální časovosti jako něčeho zcela esenciálního pro lidskou existenci. V čase jsme schopni nahlédnout minulost i budoucnost, díky nimž jsme schopni plně si uvědomit věčnost. Inspirace Nietzsche, Heideggerem a Ortegou je zde zcela zjevná²⁵ a jejich pojetí času je klíčem k porozumění této problematice u Zambrano.²⁶

²⁰Zambrano 1978, s. 82.

²¹Revilla Guzmán 2003, s. 83.

²²Zambrano 2007, s. 128–142.

²³Suances Marcos 2010, s. 483.

²⁴Zambrano 1992, s. 622.

²⁵Friedrich Nietzsche pojímá čas jakožto tři vzájemně se prolínající dimenze – minulost, přítomnost a budoucnost. Aktuální přítomnost je bytím, minulost je přítomností, která již není a budoucnost je přítomností, která ještě nenastala. Člověk se nesmí nechat ukolébat vizí věčnosti, ale akceptovat fakt, že vše jednou pomíjí. Musí se vyrovnat se svou vlastní pomíjivostí, přijmout ji a objevit v sobě kreativního ducha, nahlédnout svou skutečnou podstatu. Nietzsche 1992, s. 11, 56, 228. Martin Heidegger chápe časovost jako smysl existence každého člověka. Člověk si v rámci svého pobytu uvědomuje své možnosti, zjišťuje, čeho je schopen, co může, kdo sám je a kde se nachází. Život člověka plyne k smrti. O tom, že je člověk smrti vydán a smrt patří k „bytí ve světě“, se pobyt dozvídá až průběhu svého života, a to nejčastěji, když pociťuje úzkost. Heidegger 2002, s. 362–385. José Ortega y Gasset hovoří v rámci své koncepce perspektivismu o přesvědčení, že se

V rámci svého filosofického systému Zambranová vymezuje tři základní typy diskurzu, a to filosofii, poezii a náboženství.²⁷ Filosof nahlíží realitu, reflektuje ji a utváří myšlenku, která se projevuje slovy. Jak tvrdí Zambranová – na počátku bylo slovo, slovo boha, *původní slovo* a toto božské slovo bylo původem všech slov. Toto slovo utváří jednotu, která přetrvává ve všem, co člověk za pomoci slova utváří. Je to *poiesis*, vyjádření a tvorba v jednom okamžiku; posvátná jednotu, z níž se rodí filosofie i poezie, a nad nimiž se nachází poslední jednotu – náboženství.²⁸

V rámci filosofie pak rozlišuje mezi dvěma přístupy, poetickým a filosofickým. Filosofie dle Zambranové přijímá „tragickou“ úlohu – klade otázky a každá esenciální otázka tragická, neboť se vždy ptáme pouze, když „nevíme“. Oproti tomu poetický přístup je tím, v němž se nám odhaluje božská podstata. Filosofický přístup tedy vzniká, pokud se tážeme a poetický je naopak odpovědí na naše otázky a umožňuje nám nalézt smysl. Filosofie vyvolává jakýsi chaos a úkolem poezie je naopak tento chaos eliminovat. Tato úzká provázanost mezi poezií a filosofií je pro Zambranovou esenciální a charakteristická.²⁹

Díky poetickému poznání se člověk více neodděluje od univerza, ale naopak na něm participuje, je jeho součástí z lidské přirozenosti a lidskosti. Z poetického poznání může dle Zambranové vyvstat celá kultura, v níž by vědy jako sociologie, psychologie či historie dosáhly svého plného rozvoje a vedly k tomu nejdůležitějšímu: k poznání o člověku.³⁰

Reflexe vztahu mezi básníkem a filosofem vychází dle Zambranové z nutnosti vlastnit bytí, především pak bytí člověka. Tato dichotomie je ve skutečnosti způsobem, jakým autorka představuje vztah, který si člověk ustanovil od počátků své historie s Otcem; jako symbol počátku, ze kterého člověk pochází a k němuž se později vrací. Představuje neustálé napětí mezi láskou a nenávistí. Básník se v tomto vztahu cítí být synem a filosof se situuje do pozice otce. Trojí dimenze „božského“, tedy Otec, Syn a Duch svatý jsou dle Zambranové prostředky, díky nimž jsme schopni dosáhnout jednoty.³¹

člověk nikdy nemůže dostat k poznání celku. Naše komunikace se světem probíhá skrze „malé reality“. Z této teorie později vzniká „nauka o okolnostech“, podle níž je člověk určitým způsobem situován do světa a ocitá se vždy v nějaké okolnosti, která formuje naše já, naše životy a osudy. Každá okolnost je členěna do širší okolnosti a vše se odehrává v prostoru a čase. Ortega y Gasset 2007, s. 12.

²⁶Maillard 1992, s. 21.

²⁷Zambrano 1993, s. 45.

²⁸Tamtéž, s. 47.

²⁹Revilla Guzmán 2003, s. 86.

³⁰ „De su plenitud puede surgir toda una cultura en la que ciencia y conocimientos, hasta ahora errabundos, como la historia, sean la médula; en la que ciencias como la sociología, naciesen aún, alcancen su pleno desarrollo; en que el saber más audaz y más abandonado sea por fin posible: el conocimiento acerca del hombre.“ Zambrano 2010, s. 228.

³¹Maillard 1992, s. 40.

V rámci své filosofie představuje Maríia Zambranová rovněž velmi specifické pojetí snů, které ona sama nazývá *fenomenologií snu*.³² V rámci této koncepce vysvětluje, co rozumí pod pojmem *utváření člověka (una creación de la persona)*. Jedná se o proces progresivní integrace člověka do jeho bytí prostřednictvím spojení momentů *jasnosti vědomí (lucidez de la conciencia)*. Momenty tvoření jsou ty, jež umožňují narození, *probuzení se* ze snů bytí, které utváří člověka. Bytost se sama o sobě utváří prostřednictvím přijetí postoje od základu mající porozumění, který je charakteristický *pasivní aktivitou*.³³ Esenciální akce je tvořivá a dialektická v tom smyslu, že utváření člověka – odhalení jeho bytí – je otevřený proces, který nespočívá jen v dosažení stavu definitivních a uzavřených, ale ve sledování rozvoje jisté akce.³⁴

Zambranová zde rozlišuje mezi stavem vědomí a nevědomí. Od vědomí – kam patří mimo jiné sny a to, co z nich vychází – až po bdění, existuje dle Zambranové specifický prostor, jenž se nám zdá být nepřístupný. Autorka hovoří o rozdílných místech, v nichž se člověk během bdění nachází. Subjekt, který se ponoří do snu, mění své místo, cestuje; opouští prostor, v němž se běžně vyskytuje během bdělého stavu. Být vzhůru znamená, že jsme přítomní sami v sobě, cítíme se v jednotě s universem. Spánek není dle Zambranové jen funkcí, je stavem, a to odlišným stavem, než je bdění. Je jeho stínem, který by mohl být cestou k naší původní nevědomosti. Protože ve stavu snění je nám přístupná jakási vzpomínka na náš život v bdění, máme tak síky snění možnost nahlédnout stav, z něhož se probouzíme do bdění. Samotný akt probuzení ze snu je něčím neobvyklým, pro co je zapotřebí nalézt vysvětlení. Jsme díky němu vytrženi ze snění, vnikáme do stavu bdění, vstupujeme do vlastního těla a od té doby jsme nuceni neustále utvářet sami sebe.³⁵

Ontologie Maríi Zambranové je provázána etickým projektem a metafyzikou, přejímající symbolickou terminologii tradičních hermeneutik.³⁶ To, že je život sen, je jedna z prvních a významných metafor, díky nimž Zambranové konstruuje své universum. Život se nevědomě projevuje ve snech prostřednictvím metafor, které požadují být dešifrovány. Sny jsou prostory postrádající horizont. Metafora je jádrem poetického, kreativního jazyka.³⁷ Abychom byli schopni porozumět své vlastní existenci, je dle Zambranové zapotřebí oživit univerzum symbolů, které bylo v období středověké filosofie odsunuto do pozadí.³⁸

³²Zambrano 1965, s. 14.

³³Zambrano 2004, s. 101.

³⁴Maillard 1992, s. 95.

³⁵Zambrano 2010, s. 570.

³⁶Tradiční pojetí hermeneutiky jakožto umění výkladu (*ars interpretandi*). Můžeme rozlišovat mezi takzvaně tradiční hermeneutikou, která se zaměřuje na rekonstrukci původní intence autora textu a moderní filosofickou hermeneutikou. Revilla Guzmán 2003, s. 84.

³⁷Maillard 1992, s. 176.

³⁸Zambrano 2004, s. 119.

3 KONCEPCE POETICKÉHO ROZUMU

V rámci své teorie racionality vychází María Zambranová z předpokladu, že dekadence Španělska byla zapříčiněna obratem západních civilizací k tzv. *nadvládě rozumu* (*el imperio de la razón*).³⁹ Morálka byla na počátku 20. století podle ní pouhou sociální formulí, bez živého a působícího obsahu. Autorka poukazovala na soudobé roztržité vše lidského, ať už v rámci myšlení či umění, nebo později i v člověku samém. Jako znak manifestace této krize přijala Evropa cynismus a snažila se za pomoci racionalismu stanovit *diagnózu*, uplatnitelnou na všechny typy poznání. Z poetického poznání by však mohla povstat *nová věda* (*nueva ciencia*), která koresponduje s něčím nenahraditelným: s integritou člověka.⁴⁰ Lidské poznání není podle Zambrano ničím jiným, než pohybem reintegrace; snahou o obnovení lidské jednoty, která se v průběhu času v rámci lidské kultury ztratila.⁴¹

Rozum dle Zambranové nefunguje bezpodmínečně. Ona sama označuje racionalismus za horizont kultury, neboť si přisuzuje schopnost stanovovat obecně platnou normu pohledu na svět. Racionalismus si násilně přivlastňuje realitu, snaží se o definici nedefinovatelného, o přisouzení jednoty nejednotnému a komplexnímu. Pokud však racionalistická filosofie přestane vytvářet tyto „všeobecné pravdy“, prostřednictvím kterých předstírá budování stabilního a bezpečného světa, ponechá člověka osiřelého,⁴² ztraceného v novodobé evropské kultuře, kterou sám napomáhal vytvářet.⁴³

Zambranová hovoří o nutnosti přijetí *nového typu rozumu*, takového, který by v sobě zahrnoval intuici, který by překonával racionalismus a byl návratem k člověku samému a k jeho vlastní existenci. Nabízí tak rozum intuitivní, který v sobě zahrnuje samotného člověka – *poetický rozum*, který nazývá *nejhlubšími kořeny lásky* (*honda raíz de amor*).⁴⁴

Jak již bylo řečeno v úvodu, poetický rozum není jedinou koncepcí týkajících se racionality, se kterou se ve španělské filosofii ve 20. století setkáváme. Měli bychom zmínit například Unamunovu koncepci racionality, Zubiriho vnímavou inteligenci a především pak Ortegův rozum vitální, jemuž je poetický rozum svým pojetím racionality velice blízký. Dalo by se dokonce říci, že se jedná o jeho rozšíření. Ortegův rozum vitální je překonáním čistého racionalismu a vitalismu dané doby, obratem

³⁹Zambrano 1996, s. 201–269.

⁴⁰Zambrano 2004, s. 125.

⁴¹Zambrano 2010, s. 229.

⁴²Situaci, v níž se Španělsko ve 20. století ocitlo, nenazývala „krizí“, ale spíše *osiřením* (*orfandad*), které by mohlo vést až ke ztrátě kontaktu s realitou samou. Tento kontakt s realitou se uskutečňoval za pomoci jazyka. „*No hay crisis, lo que hay más que nunca es orfandad*“, tedy „není krizí to, co je více než čímkoliv jiným osiřením“. Termín *orfandad* používá v prologu ke své knize *Persona y democracia*, vydané roku 1897. Revilla Guzmán 2003, s. 84.

⁴³Maillard 1992, s. 176.

⁴⁴Zambrano 2004, s. 90.

k člověku a jeho životu. Maríia Zambranová se jej snaží prostřednictvím rozumu poetického uvést do praxe, a to za pomoci slova.⁴⁵

Všechna vyjádření, prostřednictvím kterých se člověk projevuje navenek, posilují to, jak jedná a nazírá svět kolem sebe. Základními klíči k poetickému rozumu je uvědomění si jakéhosi původního obrazu, který vnímáme jako stín a je nám přístupný ve fázi snění; v něm spočívá naše skryté niterné bytí. Tím druhým je potřeba člověka realizovat sám sebe skrze *vyjádření sebe sama prostřednictvím tvorby (expresarse creando)*.⁴⁶ Ve své tvorbě, v utváření a uskutečňování svého bytí se může člověk znovu poznat (*reconocerse*). K tomu je však zapotřebí seznámit se s kontextem svého života, jenž mu poskytuje realita, která jej obklopuje. Náš každodenní život je manifestací duše, řady zpředmětnělých snů, v nichž se lidská bytost odhaluje sama sobě a hledá své místo v rámci univerza. Sebevyjadřování a vytváření sebe sama pak konstituují to, co Zambranová nazývá jako *poiesis*,⁴⁷ posvátnou jednotu. Díky této jednotě se před člověkem vynořuje realita jeho existence, jeho *reálné bytí*, v jeho proměnlivé a pomíjivé identitě, závislé na každém jednom tahu, na každém jednotlivém okamžiku.⁴⁸

Poetický rozum je tedy přístupem, prostřednictvím něhož odhalujeme *bytí* člověka. Je formou, jak se skutečně nacházet ve svém životě, je způsobem, jak dosáhnout jednoty a být onou kreativní aktivitou, konstituující náš život. Poetický rozum je vitální akcí lidské bytosti, v jejímž rámci se realizuje jeho vlastní bytí, je *tvůrčím rozumem (la razón creadora)*.⁴⁹

Jedná se o rétorický rozum, který je zároveň schopen produkovat význam, o speciální kognitivní postoj, který disponuje tvůrčí silou.⁵⁰ Poezie a rozum se v pojetí Maríi Zambranové navzájem prolínají a jsou nezbytnou podmínkou jednoho pro druhé. Poezie je dle jejího názoru takovým typem racionality, který je schopen zachytit intimní realitu věcí. Je *neustále se rodící (siempre naciente)* a je utvářen slovem.⁵¹ Poetický rozum je vitální a zprostředkující, postihujeme jím podstatu věcí. Zároveň je však narativní a je produkován prostřednictvím významu slova. Slovo je zde specifickou formou bytí.⁵² V tomto pojetí jazyka, jakožto formy bytí, se Zam-

⁴⁵Revilla Guzmán 2003, s. 83.

⁴⁶Zambrano 2004, s. 23.

⁴⁷Slovo pochází z řeckého výrazu ποίεω; který znamená *tvoreni*. S tímto termínem se setkáváme v Platónově díle *Symposion*, kde popisuje termín takto: „víš, že *poiesis*, tvoření, je pojmem s velikým rozsahem, neboť znamená v nejšířším slova smyslu příčinu každého pochodu ze stavu nebytí do stavu bytí...“ Chápe jej jako jakýkoliv kreativní proces. Platón 2005, s. 25.

⁴⁸Zambrano 1989, s. 296.

⁴⁹Tamtéž, s. 131.

⁵⁰Zambrano 2004, s. 153.

⁵¹Tamtéž, s. 120.

⁵²Zambrano 1993, s. 24.

branová inspirovala ve filosofii Martina Heideggera a jeho *bytí v řeči*.⁵³ Slovo samo neslouží k ničemu, pokud na sebe nevezme určitou podobu a nezanechá stopu. Pouze takové slovo se stává nositelem, poslem „pravd“ a je vyjádřením člověka samého.⁵⁴

V čem spočívá aktivita poetického rozumu? Esenciální akce se uskutečňuje prostřednictvím přijetí *poetického* postoje. Zde bychom měli přijmout fakt, že je poetický jazyk plný napětí a že jeho nejvěrnější reprezentací je metafora. Nevědomí se nám ukazuje prostřednictvím metafor, které umožňují ono probuzení se ze sna. Díky tomu jsme schopni poznat, co se rozumí metaforou a pochopit její kreativní dimenzi a její imaginaci. Metafora by tedy měla být chápána jako jádro kreativního jazyka.⁵⁵

Dva konstituční charaktery poetického rozumu, inspirace a slovo, končí v Bohu. Bůh je základem duše, jedním ze základních prvků autorčiny filosofie. Pro člověka je charakteristická potřeba (*necesidad*) po „božském“, a je tedy apotřebí vztah lidské reality k „božskému“ řádně analyzovat.⁵⁶ Poetický rozum je tedy spíše poznávacím postojem, v rámci kterého rozum přijímá pasivní postoj bytí, *aktivní pasivitu*. Modifikuje člověka, utváří jej v rámci své kreativní inspirace, která vede k návratu k Bohu, k osvícení.⁵⁷ Poetická metoda předpokládá neschopnost člověka obsáhnout realitu, která jej obklopuje. Je to způsob bytí v životě, porozumění, je to nenásilný postoj k životu.⁵⁸

Tato forma poznání, kterou Maríá Zambranová nabízí, není pouze rozvinutím určitého intelektuálního systému, jedná se o přetvářecí, transformující aktivitu, prostřednictvím které se člověk snaží situovat sám sebe do určité reality, od níž se dříve oddělil, a sám v sobě znovu nalézt, ať již na úrovni kolektivní či individuální, něco ze ztraceného posvátného původu. Filozofie by měla člověku přiblížit jakési *dřívější vědění* (*saber anterior*). Poznání, kterého člověk nabývá v průběhu času prostřednictvím své zkušenosti. Vniká do života bez násilí, které dle názoru Maríí Zambranové vykonává rozum. Rozum vyvíjí nátlak na realitu, aby se adaptovala na jeden specifický mód nahlížení a vyjadřování. Realita se nám však odhalí pouze tehdy, pokud na ni není vyvinut nátlak. „Pravda“, se kterou racionalistická filosofie pracovala, a jež si nárokovala prostřednictvím podrobení si forem, nikdy

⁵³Dle Heideggera patří řeč k pobytu člověka ve světě, v řeči se konstruuje naše bytí. Heidegger 2002, s. 193.

⁵⁴Zambrano 1978, s. 94.

⁵⁵Maillard 1992, s. 96.

⁵⁶Musíme však v pojetí Maríí Zambranové rozlišovat mezi „posvátnem“ a „bohy“. Podle Zambranové žije člověk zcela podroben a má potřebu z této reality, která jej zotročuje, uniknout. Potřeboval nadřazenou realitu, stvořil si tedy bohy. Ti nabízejí přiblížení se k té vyšší realitě. Bohové byli vynalezeni člověkem v jeho nutnosti, ale to posvátné ne. To posvátné je základem reality. Suances Marcos 2010, s. 475.

⁵⁷Zambrano 1993, s. 100.

⁵⁸Maillard 1992, s. 50.

nebude schopna dosáhnout této transformace člověka do jeho *vnitřní svobody*. Té dosáhne pouze ten, kdo naslouchá svému nitru, pravdě, kterou potřebuje.⁵⁹

4 REFLEXE A ZÁVĚREČNÉ ZHODNOCENÍ MYŠLENEK MARÍI ZAMBRANO A JEJICH VLIVU NA TVORBU SOUDOBÝCH AUTORŮ

Myšlení Maríi Zambranové je charakteristické vitalismem a svou poetickou formou. Autorka používá poezii jako specifický nástroj pro ukotvení svého filosofického systému. Poezie zde nepředstavuje pouze formu či inspiraci, ale je součástí utváření slov a s tím souvisejícího utváření myšlenek, které jsou za pomoci slov formulovány. Dle Zambranové realita vzniká díky myšlení a tedy díky slovu.⁶⁰ Z tohoto důvodu se věnuje rovněž jazykové kultivaci, neboť ta zasluhuje zvláštní pozornost, a to zejména proto, že slovo podle ní není pouze *světem plným krásy a kreativity*, ale i nástrojem k proniknutí do metafyziky reality. Přes jakýsi poetický závoj se tedy Zambranová dostává k metafyzice.

Její filosofický systém sestává z mnoha částí, které mohou na první pohled působit nahodile a nesystematicky. Zahrnuje v sobě mimo jiné poetiku, metafyziku i mystiku. Zambranová se snaží o vyjádření samotného života a lidského osudu. Jakási dramaticnost lidského života se odráží v celém jejím díle. Styl Maríi Zambranové v sobě zahrnuje prvky pluralitního realismu a vitalismu, ale neopouští zcela evropskou moderní tradici. Spíše do ní vnáší novou inspiraci, která nabádá poezii a další literární žánry k tomu, aby popisovaly samotný život.

Filosofii Maríi Zambranové nazývá Chantal Maillard generativní hermeneutikou, ve smyslu popisu způsobu, v němž člověk chápe sám sebe. Jedná se o interpretaci, o vyjádření, o slovo, které vede k poznání člověka. Je v jistém slova smyslu podmínkou pro možnost veškerého ontologického zkoumání, tedy pro vznik kategorií života, porozumění problému spánku a bdění, historii, časovosti lidské existence. Jedná se o komplexní analýzu existence lidské bytosti.⁶¹

Zambranová v rámci svého myšlení představuje rozsáhlou, byť poněkud nesooudou analýzu člověka a jeho života. Její filosofie v sobě zahrnuje řadu prvků, které je poměrně komplikované uchopit. Je to však právě Zambrano, kdo tvrdí, že není zapotřebí vytvořit ustálenou metafyziku pro porozumění lidskému životu; i tato zdánlivá nesystematičnost má tedy v rámci její filosofie své opodstatnění. V rámci textů autorčinych textů se rovněž setkáváme s poměrně složitou a specifickou terminologií, jež ke správnému porozumění textu vyžaduje jistou orientaci v rámci jejího filosofie. Používá velice vytríbeného literárního stylu, v němž se snoubí prvky filosofie a prózy. Její texty jsou psány poetickým, rétorickým a květnatým jazykem,

⁵⁹Zambrano 2004, s. 84.

⁶⁰Zambrano 1993, s. 21.

⁶¹Maillard 1992, s. 59.

v němž jsou obsaženy prvky mystiky, symbolična a okultismu. Charakteristickým znakem její tvorby je hojné užívání metaforických vyjádření, která vnáší do jejích děl prvky tajemna a téměř ve všech případech odkazují k určitému „trans-“ a „supra-“ rozměru reality, který je zahrnován v celém rozsahu koncepce poetického rozumu.⁶²

Při zkoumání filosofických koncepcí autorky však můžeme nalézt několik sporných bodů. Jedním z nich se jeví poměrně diskutabilní a velmi striktní oddělení filosofie a poezie. Úloha filosofie je dle názoru Zambranové „tragická“; každá esenciální otázka je tragická, neboť se vždy ptáme pouze, když „nevíme“. Filosofie tedy představuje otázky a jakýsi chaos. Oproti tomu poezie je aspektem, který tento chaos eliminuje. Maríá Zambranová tvrdí, že právě v poezii se nám odhaluje Bůh. V díle *Filosofía y Poesía* od sebe filosofii a poezii odděluje a považuje je za jedinečné formy vyjádření, přičemž právě jedna z nich, sama o sobě není nikdy schopna plně postihnout svět kolem nás, každá je sama o sobě nedostatečná.⁶³ Avšak pokud jsou obě tyto formy takto striktně oddělitelné, kde se vyskytuje ona hranice mezi prostorem filosofie a prostorem poezie? To Zambranová v rámci svého díla nevynechává. Rovněž hovoří o filosofickém přístupu jako o tom, který odmítá bohatost a rozmanitost slova, avšak její vlastní literární styl, který je značně poetický, by byl popřením této teorie. Maríá Zambrano v rámci své filosofie využívá poetického stylu vyjadřování, za užití prvků mystiky a okultismu. Tyto prvky však patří dle jejího názoru spíše do repertoáru poetického psaní. Filosofii a poezii tedy není možné od sebe oddělovat, nebo přinejmenším ne tolik striktně, jako to činí Zambranová.

Další a patrně nejvíce oprávněnou námitkou vůči filosofickému systému Maríí Zambranové je otázka po originalitě tezí, které autorka v rámci svých koncepcí představuje. Setkáváme se s názorem, že značná část myšlenek, které v rámci děl považuje za vlastní, je přejatou koncepcí či teorií jiných autorů. Faktem je, že na většině z jejích vlastních koncepcí je patrný vliv a inspirace díly známých evropských myslitelů.⁶⁴ Například pojetí lidské reality jakožto radikální reality můžeme nalézt již u Unamuna, Ortegy či Zubiriho. Vystává tedy otázka, do jaké míry se jedná o originální myšlenku, a do jaké pouze o rozšíření již stávajících teorií?

Výrazným inspiračním zdrojem v rámci její filosofie je Martin Heidegger. U Heideggera se Zambrano inspiruje například v rámci problematiky časovosti lidského bytí, potřeby neustálého utváření sebe sama a rovněž aktu probuzení se z pr-

⁶²Tamtéž, s. 47.

⁶³Revilla Guzmán 2003, s. 82.

⁶⁴Pokud bychom měli zmínit další inspirační zdroje Maríí Zambranové, neměli bychom opomenout Senecu a jeho stoicismus, sv. Augustina, Plotína a myšlenky Starých Řeků. V rámci mystiky čerpala inspiraci zejména v tvorbě západních mystiků, především pak u Juan de la Cruze a Miguela de Moliny. Co se týká novověké filosofie, v rámci té Spinozovy vyzdvihovala především hodnotu individuality, u Henriho Bergsona potom smysl života a jeho koncepci *élan vital*. Na poli poetiky pak měl na její tvorbu největší vliv Antonio Machado. První zmínka o poetickém rozumu byla uveřejněna v předmluvě k Machadově článku „La Guerra“ v periodiku *Hora de España*. <http://elbuho.aafi.es/buho5/martin.pdf>, citováno 21. 5. 2016.

votního snu a vrženosti člověka do světa. Inspirací je však pro ni i díky svému *bytí v řeči*.⁶⁵

Nejpatrnější je Zambranové inspirace filosofií jejího mentora José Ortegy y Gassetta.⁶⁶ Konceptce poetického rozumu je v jistém slova smyslu rozšířením Ortegovy rozumu vitálního. Dle Carmen Revilla Guzmán, jež se zabývá zkoumáním tvorby Marii Zambranové, je inspirace Ortegovy zjevná u celé řady jejích koncepcí – u samotné potřeby vypořádání se s rozumem, či u lidského poznání jakožto neustálé činnosti. Existuje však rovněž řada východisek, u kterých se vůči Ortegovy vymezuje. Zde Guzmán zmiňuje například její nazírání existence jakožto středu bytí. Ortega ji pojímá odlišně, a to jako schopnost člověka zmocnit se reality. Zambrano rovněž staví svou filosofii na božském základu, Bůh je počátkem i koncem všeho, s tímto prvkem se v rámci Ortegovy filosofie neseťkáváme.⁶⁷

Byť jsou všechny inspirační zdroje v díle autorky na první pohled patrné, Zambranová je přetváří a vkládá do svého vlastního propracovaného filosofického systému, který v sobě zahrnuje řadu originálních prvků či vazeb. Její tvorba sice obsahuje východiska jiných autorů, nicméně závěry, ke kterým Zambranová dochází, jsou často odlišné a neotřelé. Její filosofie se rovněž v mnohém odlišuje od soudobých filosofických koncepcí, které v Evropě převládaly, a nabízí tak velmi specifickou odnož filosofie 20. století. Maríia Zambranová se stala inspirací pro celou řadu autorů nejen španělských či z Latinské Ameriky, ale i z dalších evropských zemí⁶⁸ a její

⁶⁵Martin Heidegger tvrdí, že my lidé mluvíme, poněvadž mluvit je pro nás přirozené. „Mluvíme, když bdíme, mluvíme ve snu. Pořád nějakým způsobem mluvíme. Člověk má řeč od přírody. Na rozdíl od rostlin a zvířat je člověk živá bytost schopná řeči.“ Tím, že mluví, je člověk člověkem, říká Humboldt. „Řeč je řeč, řeč mluví.“ Heidegger 2006, s. 49. Sama fráze „básnický bydlí člověk“ pochází z Hölderlinovy básně s názvem *In lieblicher Bläue*, kde Hölderlin uvádí: „*Voll Verdienst, doch dichterisch, wohnt der Mensch auf dieser Erde.*“ Tedy v překladu: „Pln zásluh, leč přece básnický bydlí člověk na této zemi.“ Hölderlin 1953. Heidegger ve svém díle *Básnický bydlí člověk* rozebírá, jak rozumí pod frází „básnický bydlí“. Bydlení spočívá na básnění. Bydlení jakožto způsob chování člověka, jakožto základní rys lidského pobytu. „Teprve básnění nechává bydlení být bydlením.“ Básnění je to, co nechává člověka bydlit ve vlastním smyslu. Řeč je to první a nakonec i to poslední, co nám přibližuje bytnost věcí. Básnění úzce souvisí s budováním. Jsou budovány nejen stavby, ale i všechno dílo lidských rukou a člověka vůbec. Básnění je opatřováním míry, díky které člověk teprve přijímá míru pro samu rozlohu základů svého bytí. Bytnost „básnického“ spatřuje Hölderlin v opatřování míry, kterou se vyměřují základy lidského bytí. Mírou je Bůh, to jak se zjevuje skrze nebesa. Heidegger 2006, s. 82–111.

⁶⁶Forbelský 1999, s. 25.

⁶⁷Zambrano 2004, s. 33.

⁶⁸Z Maríiných současníků mělo její dílo vliv na José Luise López-Aranguren Jiméneze, jednoho z významných filozofů a esejistů 20. století. Zájem o její tvorbu a důležitost jejího díla podnítil mimo jiné jeho článek s názvem „Los sueños de María Zambrano“, který napsal a publikoval roku 1966 v časopise *Revista de Occidente*. Významným počinem bylo založení *Nadace Maríi Zambrano (Fundación Maríia Zambrano)* roku 1987 v Málaze. Od té doby tato instituce pořádá řadu kulturních akcí spojených s osobou známé myslitelky, uskutečňuje řadu seminářů, výstav, uděluje ceny za eseje a stipendia a konference. Uspořádala již pět mezinárodních kongresů, zabývajících se životem a tvorbou Marii Zambrano (*Congresos Internacionales sobre la vida y obra de*

vliv je dodnes patrný nejen ve Španělsku, ale rovněž v Mexiku, kde Zambranová strávila značnou část svého života. Její filosofické koncepce můžeme považovat za originální příspěvek k moderní španělské filosofii.

SEZNAM LITERATURY

Acero Fernandez, J. J. (1993). *Lenguaje y filosofía*. Barcelona: Ediciones OCTAEDRO.

Aránzazu Serantes, M. (2013). *Crítica al racionalismo occidental: El sentido de la modernidad y de la democracia en María Zambrano*. X JORNADAS INTERNACIONALES DE HISPANISMO FILOSÓFICO. *Crisis de la modernidad y filosofías ibéricas*. Madrid: Fundación Ignacio Larramendi.

Fenclová, J. (1999). *Literatura španělsky mluvících zemí*. Plzeň: Fraus.

Forbelský, J. (1984). *Dějiny španělské literatury*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Forbelský, J. (1999). *Španělská literatura 20. století*. Praha: Karolinum.

Heidegger, M. (1993). *Co je metafyzika?* Praha: Oikymenh.

Heidegger, M. (2002). *Bytí a čas*. Praha: Oikymenh.

Heidegger, M. (2006). *Básnický bydlí člověk*. Praha: Oikymenh.

Hölderlin, F. (1953). In lieblicher Bläue. In: *Sämtliche Werke. Bd. 2. Gedichte nach 1800*. Stuttgart: Cotta.

Maillard, Ch. (1992). *La creación por la metáfora: Introducción a la razón poética*. Barcelona: Editorial Anthropos.

María Zambrano). Rovněž je vydavatelem časopisu *Antígona (Antígona)*. Jedním ze soudobých autorů, kteří se zabývají dílem Maríi Zambrano je Jesús Moreno Sanz. Filosof, básník a literární kritik, který působí jako profesor historie filosofie na Universidad Nacional de Educación a Distancia. Vydal několik knih, které se zabývají filosofií Maríi Zambrano, například *Encuentro sin fin* (1996) a *El logos oscuro. Tragedia, mística y filosofía en María Zambrano* (2008). Je hlavním editorem souhrnného díla o Maríi Zambrano s názvem *Obras Completas de María Zambrano* (2011). <http://www.plazayvaldes.es/autor/jesus-moreno-sanz/1513/>. Dále se jejím dílem zabýval například Francisco Ruiz Noguera (*1951), který získal ocenění „poezie generace 27“ (*Premio Internacional de Poesía Generación del 27*) a vede v současné době katedru Maríi Zambrano (*Cátedra María Zambrano*) na Univerzitě v Málaze. Tato katedra si klade za cíl rozšiřovat myšlení a tvorbu této autorky. Antonio Garrido Moraga (*1955), jež je profesorem filologie na univerzitách v Seville a Málaze a v současné době prezidentem *Nadace María Zambrano (Fundación María Zambrano)* se rovněž zaměřuje na rozšíření povědomí o této myslitelce. Můžeme zmínit rovněž José Luise Abellána (*1933), Maria Antonia González Valeria, Luise Miguela Pina, Carmen Revilla Guzmán či Chantal Maillard.

- Lizaola, J. (2008). *Reflexión sobre la razón poética en María Zambrano*. Dostupné na: <http://biblioteca.itam.mx/estudios/60-89/68/>
 JulietaLizaolaSobrelarazonpoeticaen.pdf, citováno 4. 5. 2016.
- Nietzsche, F. (1992). *Tak pravil Zarathustra*. 2. vyd. Olomouc: Votobia.
- Ortega y Gasset, J. (2007). *Meditace o Quijotovi*. Brno: Host.
- Platón (2005). *Symposion*. Praha: Oikoymenh.
- Quesada, M. (2004). *Historia intelectual de España*. Madrid: Acento Ediciones.
- Revilla Guzmán, C. (2003). *Acerca del lenguaje de la razón poética*. Distrito Federal, México: Universidad Autónoma Metropolitana Unidad Iztapalapa.
- Ruiz Calvente, M. (1997). *Antonio Machado en María Zambrano*. *El Búho – Revista electrónica de la Asociación Andaluza de Filosofía*. <http://elbuhoo.aafi.es/buhoo5/martin.pdf>, citováno 13. 7. 2016.
- Saña, H. (2007). *Historia de la filosofía española*. Madrid: Almuzara.
- Suances Marcos, M. (2010). *Historia de la filosofía española contemporánea*. Madrid: Editorial Síntesis, S. A.
- Zambrano, M. (1965). *El sueño creador: los sueños, el soñar y la creación por la palabra*. Xalapa, Ver. México: Universidad Veracruzana.
- Zambrano, M. (1978). *Claros del bosque*. Barcelona: Seix Barral.
- Zambrano, M. (1987). *Pensamiento y poesía en la vida española*. 2. ed. Madrid: Endymion. Dostupné na: <http://www.fundacionmariazambrano.org/#!/mariazambrano/cjg9>, citováno 5. 6. 2016.
- Zambrano, M. (1989). *Notas de un método*. Madrid: Mondadori.
- Zambrano, M. (1992). *Los sueños y el tiempo*. Madrid: Ediciones Siruela.
- Zambrano, M. (1993). *Filosofía y poesía*. México: Ediciones de la Universidad de Alcalá de Henares.
- Zambrano, M. (1993). *Hacia un saber sobre el alma*. Madrid: Alianza.
- Zambrano, M. (ed. Moreno Sanz, J.) (2004). *La razón en la sombra: antología crítica*. Madrid: Ediciones Siruela.
- Zambrano, M. (ed. Moreno Sanz, J.) (2006). *Horizonte del liberalismo*. Madrid: Ediciones Morata.
- Zambrano, M. (2007). *El hombre y lo divino*. Madrid: S.L. Fondo de cultura económica de España.
- Zambrano, M. (2010). *Esencia y hermosura: antología*. Barcelona: Círculo de Lectores.